

ETNOGRAFICKÝ ATLAS ČECH, MORAVY A SLEZSKA: STAV A PERSPEKTIVY VÝZKUMU¹

JIŘÍ WOITSCH

Ethnographic Atlas of Bohemia, Moravia and Silesia: State and perspectives of research

Abstract: The text summarizes the history and present state of the ethnocartographic research in the Czech Lands. It accentuates the fact that, in spite of the relatively high prestige of ethnocartography in many European countries and in spite of repeated efforts of several representants of our ethnocartography, „classical“ ethnographic atlas was never realized in the Czech Republic and probably will never be realized in the future due to several reasons. The causes of neglect or even negation of ethnocartographic research are mostly due to organizational and ideological reasons. The present-day Czech research must, therefore, face numerous specific tasks and problems that influence the concept and contents of the ethnographic atlas. From the nowadays already anachronistic effort to map the „whole“ of traditional culture the concept of the Ethnographic Atlas of Bohemia, Moravia and Silesia moved in the direction of spatial documentation and analysis of partial, selected aspects. The second important feature is the giving up of field research and the general use of questionnaires in the process of the collection of the data, instead of the analysis of written and iconographical sources. The basic conceptual and theoretical-methodological bases of the work on the atlas can be resumed as follows: the consistent application of territorial, not ethnical principle for collection and analysis of the data; the focus on the time period between the second half of the 18th century and the beginning of the 20th century; liberal choice of localities, preference given to statistical and proto-statistical data; consistent application of modern technological devices – especially geographic information system (GIS).

Key words: Ethnological atlas of Bohemia, Moravia and Silesia; ethnocartography; methodology; research overview; geographic information system (GIS); vernacular architecture

¹ Text byl vypracován v rámci grantového projektu č. P410/11/1287 podporovaného GA ČR.

Úvod

Diskuse, úvahy i konkrétní iniciativy k vypracování etnografického atlasu českých zemí se jako červená nit táhnou dějinami české a československé etnografie (národopisu, etnologie) od vědeckých počátků tohoto oboru v 90. letech 19. století (Brouček 1979). Zatímco podobně dlouhodobá snaha o sestavení národopisné encyklopedie Čech, Moravy a Slezska byla v nedávné době úspěšně završena (Lidová kultura 1–3, 2007), Etnografický atlas Slovenska (EAS) vyšel v roce 1990 a předválečné německojazyčné území je alespoň výběrově (byť problematicky) zachyceno na mapách Německého etnografického atlasu (Atlas der Deutschen Volkskunde 1937–1945), v případě českého atlasu stále stojíme před řadou obtížných úkolů. Navíc, jak ukazují např. některé recenze posledních svazků Etnografického atlasu Čech, Moravy a Slezska (Kandert 2005; Langer 2011), ne vždy je i odborná veřejnost relevantním způsobem seznámena s celkovou koncepcí atlasu, podmínkami, za kterých vznikal a vzniká, či se soudobými teoreticko-metodologickými a technologickými východisky a možnostmi etnokartografického výzkumu (Vařeka 1991; 1996; 2007). Cílem tohoto příspěvku je proto – i v širším středoevropském kontextu – odpovědět na některé základní otázky, které se dotýkají současné dosud uskutečněné etnokartografické práce v ČR, a upozornit na možnosti i limity jejího dalšího rozvoje.

Nástin vývoje etnokartografie v Evropě a současný stav etnokartografického studia tradiční kultury v České republice

Počátky etnokartografického výzkumu v Evropě v době, kdy humanitní a sociální vědy silně ovlivňují „velká“ evolucionistická a difuzionistická paradigmatata, jsou spojeny s tzv. jazykovým zeměpisem, který se rozvíjel zejména v Německu už od konce 19. století. Jen o něco málo později se k důsledné geografické analýze prostorových vztahů kulturních či sociálních jevů obrací ekonomové, národohospodáři a v podobě studia a vymezení tzv. kulturních areálů i někteří kulturní antropologové. Samostatnou kapitolu samozřejmě sehrává studium čistě geografické, které je na výzkum korelací mezi prostorem a lidskými společenstvími zaměřeno ze své podstaty. Žádný z výše uvedených oborů však nedospěl k formulaci obecných východisek a metodologických principů specializovaného kartografického studia historicky vymezené tzv. tradiční kultury – k tomu začalo docházet až přibližně od 20. let 20. století v některých zemích střední a severní Evropy, jakkoliv za symbolického zakladatele etnokartografie bývá často pokládán např. W. Pessler, který již v roce 1906 publikoval mapy rozšíření saského halového domu (Pessler 1906).

Etnokartografie jako deskriptivní a do značné míry i analytický teoreticko-metodologický přístup, který je třeba důsledně odlišovat od pouhého ilustrativního nesystematického připojování map k textům nejrůznějšího typu, se tedy „rodí“ ve specifických kontextech komparativně a historicky orientovaného národopisu (Volkskunde). To ji na jednu stranu jednoznačně ukotvuje ve výrazně objektivizující, etické (v antropologickém smyslu), empiricky až sběratelsky orientované epistemologii, která je – pomejme nyní, zda jenom ku prospěchu věci – silně rezistentní vůči relativizaci poznání z hledisek sociálně-konstruktivistických, lingvistických atd. a umožňuje provádět třeba desítky let trvající výzkumy při dodržení konzistentních teoreticko-metodologických východisek. Na stranu druhou měla a má etnokartografie, zejména po opuštění nešťastné a dnes všeobecně odmítané periody vědeckého nacionalismu, mimořádný potenciál být právě tou subdisciplínou, která vymaňuje konzervativně pojmávaný národopis resp. etnografii z etnických či národních kontextů směrem ke komparativnímu studiu předindustriální kultury a společnosti na evropském kontinentu.

Klíčovou charakteristikou etnokartografie dále od samého počátku byla snaha provádět výzkumy na co nejširším prostoru a dotknout se co nejširšího spektra fenoménů tradiční hmotné, duchovní a sociální kultury s cílem poznat a zmapovat je jednak samostatně, jednak odhalit vzájemné často velmi subtilní vztahy a korelace mezi nimi. Logickým důsledkem sběru obrovského množství informací bylo proto užívání dotazníků jako hlavního (a často jediného) způsobu sběru dat, vytváření rozsáhlých týmů spolupracovníků a tazatelů, které mohly čítat řádově i stovky osob, dlouhotrvající příprava, realizace a prezentace výzkumů (až desítky let), často doprovázená i generační obměnou badatelských kolektivů. Vrcholným „žánrem“ takto pojímané etnokartografie se stal etnografický atlas jako soubor až stovek specializovaných map doprovázených více či méně podrobnými komentáři.

První systematický etnokartografický výzkum v uvedeném smyslu probíhal v Německu už od konce 20. let 20. století, avšak ještě v duchu jednoznačně etnizujícím. Německý národopisný atlas (Atlas der Deutschen Volkskunde 1937–1945) byl totiž koncipován na tzv. etnickém principu: předmětem výzkumu byla tedy tradiční kultura těch skupin obyvatelstva Německa a řady dalších států střední, východní a jižní Evropy, jejichž příslušníci byli v primordiálním (a s ohledem na dobovou politickou situaci i v politickém) slova smyslu považováni za Němce. V tehdejší Československé republice zahrnul výzkum také obyvatelé tzv. německých jazykových oblastí v pohraničí a řadu německých jazykových ostrovů, kam byly zaslány dotazníky v letech 1929–1935. Pro tehdejší jazykově české bádání se německý atlas stal výraznou inspirací i předmětem jisté odborné „závisti“

a nelze než s politováním konstatovat, že dodnes se jedná vlastně o jediný dokončený projekt etnografického atlasu, který se dotkl českých zemí.

Již od 50. let 20. století bylo ovšem soustavně poukazováno – a tato diskuse neustále probíhá – na problematičnost uplatněného etnického principu, která často hraničila s politickým služebnictvím nacistické ideologii; důsledkem byla systematická revize atlasu a jeho průběžné doplňování (Atlas der Deutschen Volkskunde. Neue Folge 1958–1985). Soudobá reflexe etnokartografie v Německu jde ještě dále a věnuje se zásadním epistemologickým otázkám tradiční Volkskunde, jejichž typickým produktem jsou právě etnografické atlasy (Gansohr-Meinell 1993; Simon 2003; 2005). V čistě metodické rovině a přímo na příkladech z českých zemích pak např. H. L. Cox (1982) jednoznačně poukázal na problematičnost v atlasu prezentovaných závěrů, neboť na etnicky smíšeném území se vybrané jevy mapovaly jen u jedné, tj. německé části obyvatel.

Švédský etnografický atlas se začal ve druhé klíčové zóně evropské etnokartografie – tj. ve Skandinávii – připravovat pod vedením S. Erixona od roku 1937 na velmi podobných principech, nicméně jeho první díl (Atlas över Svensk Folkkultur 1957), věnovaný materiální a sociální kultuře, již byl jednoznačně etnizací tradiční kultury vzdálen a skandinávská etnologie se v této chvíli přihlásila k tzv. územním principům atlasové práce, tedy mapování všech jevů tradiční kultury na určitém území (zpravidla státním) bez ohledu na dobově vnímanou etnicitu jejich nositelů. Stejně později postupovala většina evropských etnokartografů; jejich iniciativy nejprve (např. v Rakousku, ale i v Československu) přerušila 2. světová válka.

V poválečném období se atlasové práce znovu intenzivně rozběhly; díky S. Erixonovi došlo v roce 1953 na půdě Societé Internationale d'Ethnologie et de Folklore (SIEF) dokonce k vytvoření kartografické pracovní skupiny, která začala pracovat na ambiciózním – a dodejme, že od počátku utopickém – projektu etnografického atlasu Evropy. Patrně snaha o větší propojení s badateli z východní Evropy nakonec v roce 1965 vedla k vytvoření zcela nezávislého etnokartografického orgánu – Ständige Internationale Atlaskommission (SIA) –, který měl etnografický atlas Evropy připravit. Jediným hmatatelným výsledkem (kromě sedmi mezinárodních konferencí v letech 1966–1990, na nichž významně participovali i národopisci z Československa) však byla jen povýtce modelová mapa výročních obyčejových ohňů v Evropě (Zender 1980). Ukázalo se totiž, že vedle obtíží organizačních a materiálních je práce na etnografickém atlasu Evropy limitována i nezájmem badatelů v zemích, které už „národní“ atlasy mají. Zároveň – a to je zcela nepochybné – se v západoevropském prostředí, jež bylo od 70. let 20. století stále více konfrontováno s interpretativními směry americké kulturní

a sociální antropologie, etnokartografie některým badatelům jevila jako přístup příliš schematizující a „nemoderní“.

Celoevropská krize etnokartografického bádání vedla v 90. letech 20. století k opuštění velikášských projektů a personálně oslabená SIA se jako *International European Ethnocartographic Working Group* a později *International Ethnocartography Network* vrací pod křídla SIEF. Zatímco již nastíněné základní cíle a metody etnokartografického bádání zůstávají nezměněny a jsou pouze doplněny o využití nejmodernějších technologií (databáze, GIS), centralizované snahy o vytvoření evropského etnografického atlasu jsou v současnosti nahrazeny jednak revizemi, doplňováním a zpřesňováním starších publikovaných etnografických atlasů (Německo, Švýcarsko, Irsko, skandinávské státy), dále rozšiřováním perspektivy ze státního území k menšinám v zahraničí (Slovensko), pokračováním ve vydávání atlasů na základě dříve provedených výzkumů (Polsko, Rumunsko) a zejména apelem k zaplnění bílých míst na etnokartografické mapě Evropy. Tato výzva se přitom bytostně týká České republiky.

V českých zemích se totiž systematická práce na komplexním národopisném atlasu z mnoha důvodů (organizačních, personálních, ale také ideologických) v podstatě nikdy nerozběhla, nebyly provedeny žádné jednotně designované celoplošné výzkumy a dotazníkové akce měly přes svůj nepochybný význam spíše nahodilý charakter. Jen osobní angažovanost výjimečných osobností (zprvu D. Stránská, později mj. V. Frolec, J. Kramářik, V. Scheufler a J. Vařeka) umožnila kartograficky zpracovat dílčí témata (Stránská 1956; Frolec 1966; 1973a; 1973b; Kramářik 1963; 1968; 1978; Vařeka 1975a; 1975b; 1978; 1996) zejména z oblasti materiální kultury a částečně připravovat i koncepci národopisného atlasu jako celku (Kovačevičová – Frolec – Vařeka 1975).

Na přelomu 50. a 60. let 20. století se sice díky snaze D. Stránské podařilo dobudovat a stabilizovat síť dopisovatelů *Národopisné společnosti československé*, kteří měli být využiti právě při přípravě atlasu (Mevaldová – Tauberová 2011). Nelze ovšem nevidět, že tato síť nikdy neodpovídala elementárním principům atlasové práce – tedy přiměřenému a pokud možno rovnoměrnému pokrytí studovaného území. V roce 1962 sice pracovalo v českých zemích pod vedením D. Stránské na 400 dopisovatelů, některé regiony však zůstávaly zcela nepokryty a počet dopisovatelů v dalších letech výrazně klesal. Výsledky dotazníkových akcí *Národopisné společnosti* (25 tzv. velkých a 48 malých dotazníků v letech 1958–1996) jsou tedy pro etnokartografii cenným, ale značně disparátním zdrojem dat (Šenfěldová 2010).

V 60. letech 20. století bylo (v návaznosti na evropské diskuse) přípravě etnografického atlasu Československa věnováno několik konferencí, na kterých se

poprvé precizovala i hlavní výzkumná témata: agrární etnografie, lidové stavitelství, strava, výtvarné umění, společenské a rodinné vztahy, lidová slovesnost, hudební a taneční folklor. Jsou to vesměs tradiční oblasti zájmu našeho národopisu, nijak se však nevymykají pojetí atlasů jinde v Evropě (Vařeka 1991).

Výše uvedené iniciativy byly nuceně a radikálně přerušeny v době normalizační. Jako „pohrobek“ 50. a 60. let vyšel jen interní tisk *Etnografický atlas 1* (1978), obsahující klíčové stati J. Kramářka a J. Vařeky. Posledně jmenovaný badatel pak ve volném čase a prakticky v utajení pokračoval v promýšlení českého etnografického atlasu a v práci na konkrétních tématech v dalších desetiletích a získával pro ně v neoficiální rovině i některé další spolupracovníky (mapování terminologické hranice síň–dům, mapy větrných mlýnů, sušáren na ovoce, dřevěných kostelů a zvoníc, dlabaných nádob, výročních ohňů atd.).

Naproti tomu na Slovensku – což mj. poukazuje na zásadní dopad ideologických a společensko-politických vlivů na středoevropskou etnografii ve 20. století – se za zcela totožné výchozí situace (absence soustavnějších etnokartografických výzkumů) etnografický atlas stal součástí tzv. státního plánu základního výzkumu a de facto hlavní náplní činnosti celého Národopisného ústavu SAV. Vynikajícím způsobem vedené a koordinované výzkumy, vhodný terén i podpora centrálních orgánů tak umožnily v roce 1990 dokončit EAS, přičemž si dovoluji tvrdit, že z dat a zkušeností ze 70. a 80. let vychází výzkum tradiční lidové kultury na Slovensku do značné míry dodnes.

Po zásadních politických a společenských změnách na přelomu 80. a 90. let 20. století se začala etnokartografická práce také v českých zemích odvíjet na kvalitativně novém základě. Za situace, kdy všechny okolní státy etnografické atlasy buď mají (Atlas der Deutschen Volkskunde 1937–1945; Neue Folge 1958–1985; Etnografický atlas Slovenska 1990; Österreichischer Volkskundeatlas 1959–1981), nebo jsou zde podstatně rozpracovány a průběžně vydávány (Polski atlas etnograficzny 1954–2010), se vytvoření národopisného atlasu Čech, Moravy a Slezska jeví v rámci historicko-etnologického výzkumu jako nutnost. To však zároveň umožňuje soustředit se na ty jevy tradiční kultury, které je důležité zkoumat nejen z hledisek národního zaměření disciplíny, ale hlavně v evropském komparativním kontextu. Cizí národopisné atlasy k tomu poskytují rozsáhlou srovnávací základnu.

Organizační, koncepční a metodická východiska Etnografického atlasu Čech, Moravy a Slezska

Časově a organizačně náročné atlasové práce se v 90. letech 20. století soustředily pod metodickým vedením J. Vařeky a L. Petráňové v Ústavu pro etnografii

a folkloristiku (dnes Etnologickém ústavu) Akademie věd ČR (Vařeka 1991; 1996; Scheufler 1991b). Vzhledem k personálním a finančním možnostem (příprava etnografického atlasu byla a je subvencována zpravidla tříletými programy grantových agentur) i specifické heuristické základně je etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska koncipován po jednotlivých tematicky sevřených dílech s důrazem na vývojové aspekty tradiční kultury. V posledních desetiletích se tak podařilo vydat svazky zaměřené na domácí výrobu ve 2. polovině 19. století (Scheufler 1991a), rukodělnou výrobu a obchod v letech 1752–1756 (Martínek 2000), etnografickou rajonizaci Čech, Moravy a Slezska v raném novověku (Jeřábek et al. 2004), židovské osídlení v Čechách ve 2. polovině 18. století (Ebelová et al. 2007) a okruhy kultů poutních madon (Holubová 2009) a rozpracovat řadu dalších tematických okruhů. Zásadním konceptuálním rozhodnutím, jehož jsou publikované svazky výsledkem, přitom byla vědomá rezignace na vypracování komplexního atlasu v tradičním slova smyslu, který lze v dnešní době chápat již jako anachronismus.

Koncepce etnografického atlasu, což je třeba velmi silně zdůraznit, je jednak kompromisní a do značné míry vynucenou reakcí na existující badatelské podmínky a vědní politiku, jednak reflektuje specifické okolnosti vývoje středoevropské lidové kultury a způsobů jejího zkoumání i značné zpoždění, se kterým u nás byly mapovací práce zahájeny. V první uvedené rovině nepochybně platí, že při dodržení v minulosti obvyklých postupů by bylo vhodnější sestavit přibližně na dvacet let dopředu komplexní plán výzkumu i ediční plán a tomu odpovídající tým několika desítek specialistů a desítek dobrovolných či placených spolupracovníků. Pro podobný projekt však nelze nalézt institucionální a finanční zázemí, a je proto nezbytné pohybovat se v horizontu krátkodobě či střednědobě splnitelných cílů a vycházet z individuálních badatelských preferencí relativně omezeného týmu autorů. To jistě není ideální, avšak cílem současné české etnokartografie, jak bylo řečeno, není sestavení komplexního atlasu, ale zařazení vybraných aspektů tradiční lidové kultury do širších evropských souvislostí prostřednictvím jejich kartografické evidence a analýzy. Název „etnografický atlas“ pro sérii projektů a jejich výstupů je tedy sice vědomou reminiscencí na velké etnografické atlasy 20. století, kopírovat jejich obsah a strukturu však již naším cílem není a ani být nemůže.

Co se týče druhého uvedeného aspektu – reflektovaného snad ještě méně, a přitom zcela klíčového –, musíme vycházet z neoddiskutovatelné skutečnosti, že na rozdíl od všech evropských zemí s „vlastním“ etnografickým atlasem, kde byly etnokartografické výzkumy provedeny před několika desetiletími či téměř před stoletím, již u drtivé většiny fenoménů tradiční kultury v Čechách

nepřipadá v úvahu soustavný terénní etnologický výzkum a ani dotazníkové šetření jako základní metody sběru dat. Pokoušet se v 90. letech 20. století, kdy byly atlasové práce v Čechách revitalizovány, o terénní šetření či o pouhé dotazníkové akce zaměřené na etnografickými atlasy „klasicky“ zobrazovaná témata hmotné, duchovní a sociální kultury lze považovat za metodicky pochybené, ba přímo nemožné. Tradiční lidová kultura českých zemí jako živý a fungující komplex artefaktů, kulturních norem, sociálních vztahů, zvyků, chování a jednání aktérů se v důsledku rychlé urbanizace a industrializace již na sklonku 19. století nacházela v mnoha ohledech ve fázi postupné nivelizace a zániku a stávala se de facto muzejním artefaktem. Její studium běžnými metodami užívanými pro shromažďování etnokartografických dat o sto let později se jeví jako nereálné, neboť bychom zkoumali – např. z kulturně/sociálně antropologického hlediska pozoruhodné, danému diskurzu ovšem mimoběžné – (re)prezentace tradiční kultury udržované a vznikající v rámci novodobého folklorismu, turismu, památkové péče či přímo nepokrytého „byznysu“; v lepším případě masovou resp. populární kulturu dnešní každodennosti.

K uvedenému faktu bohužel přistupuje i zmíněná chabá pozornost věnovaná etnokartografii v Čechách po 2. světové válce, kdy ještě bylo možné zachytit alespoň část dat přímo v terénu a pohybovat se mezi žijícími „nositeli tradice“. Nemáme tak s výjimkou cenných, ale regionálně a tematicky značně nevyvážených souborů dotazníků Národopisné společnosti žádné, pro celé území České republiky jednotně sestavené a provedené výzkumy, jejichž výsledky by bylo možné snadno promítnout do etnografických map. Pokrytí českých zemí regionálními monografiemi, jejichž údaje by se daly komparovat a kartograficky vyhodnotit, je přes ambiciózní projekt K. Chotka (Chotek 1914–1915) a jeho žáků a spolupracovníků také velmi mezerovitě. A konečně ani muzejní fondy nenabízejí výraznou oporu – jejich sbírky byly a jsou vytvářeny jednak dosti nahodile (řada předmětů není dostatečně pasportizována), jednak je charakterizuje (zejména u sběrů starších) značná estetická a v některých oblastech i etnická selektivnost. Etnokartografie muzejních artefaktů by přinesla jistě zajímavé podklady k regionalizaci zájmů sestavovatelů muzejních sbírek, o lidové kultuře však neříká pranic.

Jakým způsobem tedy za nastíněné situace sestavit etnografický atlas, na jaká témata jej orientovat a jak metodicky uchopit? Před těmito a dalšími otázkami stojí autoři a editoři jednotlivých svazků etnografického atlasu Čech, Moravy a Slezska již téměř dvacet let, teprve po roce 2000 však začaly být řešeny opravdu systematicky. V novém miléniu tak vykrytalizovaly některé hlavní zásady, na jejichž základě jsou etnografické mapy zpracovávány; lze je shrnout do následujících bodů:

a) atlas je důsledně koncipován na tzv. územním principu, bez ohledu na minulou nebo současnou etnickou (jazykovou, národnostní) skladbu příslušných území. Neznamená to však, že bychom se vyhýbali kartografickému zachycení problémů (např. jazykové hranice), které souvisejí zejména s dlouhodobým soužitím Čechů a Němců ve střední Evropě. Na druhé straně, pokud je to možné, jsou sledovány i přesahy rozšíření kulturních prvků za současné hranice ČR, často s využitím etnografických atlasů okolních států;

b) mapované jevy jsou pojednávány v časové perspektivě, která se svou hloubkou záměrně poněkud odlišuje od standardního pojetí etnografických atlasů soustředěných na období kolem roku 1900. Tradiční lidová kultura je totiž ve svých statických i dynamických aspektech sledována přibližně od 2. poloviny 18. století do počátku 20. století, konkrétní časová periodizace vychází z povahy analyzovaných skutečností. Striktním požadavkem je zároveň časová souměřitelnost a koherence získaných dat, tj. zda materiál pochází ze stejné časové roviny a zároveň ze srovnatelného sociálního prostředí. Přílišný důraz na synchronní nahlížení problematiky, který někdy vede až ke konstrukci „ideálně typické“ lidové kultury časově blíže nespecifikované minulosti, je odstraněn mapováním vybraných jevů ve více časových rovinách. Jsme si totiž vědomi toho, že lidová kultura – přes veškeré tendence k uchovávaní prověřených vzorců chování a jednání – byla fenoménem nesporně časově proměnlivým. Etnografický atlas je tedy soustředěn na období vrcholného rozvoje tzv. tradiční kultury českých zemí ještě před nástupem moderní průmyslové éry. Podle našeho názoru jde o přístup velmi produktivní, který umožňuje zachytit řadu aspektů tradiční kultury v jasně vymezené a vnitřně koherentní časové rovině. Jednotlivá témata je přitom vždy možné znovu „otevřít“ a jejich studiem v odlišné době podrobněji nastínit jejich diachronní, vývojové aspekty;

c) vzhledem k povaze zkoumaných jevů, které se již nedají zachytit přímo v terénu (terénní etnografický výzkum nebo dotazníková šetření tak plní funkci doplňkovou a kontrolní), je heuristická základna etnografického atlasu Čech, Moravy a Slezska radikálně odlišná od pramenů řady jiných etnografických atlasů, včetně těch z okolních zemí. A právě užívání specifických pramenných zdrojů lze považovat za nejvýraznější metodicko-metodologické specifikum zpracovávání etnografických map v České republice. Neznamená to však, že by nebylo možné se dobrat z odlišných pramenů informací o stejných fenoménech, kterým byla věnována pozornost v zahraničí, a mapy např. následně komparovat.

Předpokladem takového pojetí je oprostit se od rigidní představy o etnografii jako terénní disciplíně, která je pro výzkum historických forem lidové kultury v Čechách výrazně limitující. Základem kartografické práce se pak stává

studium, které je po stránce metodické a technické studiem etnograficko-historickým, jeho heuristickým východiskem jsou písemné prameny – archivní i vydané tiskem.

Zvláštní postavení při komplexním studiu lidové kultury ve sledovaném období mají zejména prameny hromadné statistické resp. protostatistické povahy, především proto, že v jednotném časovém průřezu, ale zároveň již v kontinuálních řadách poskytují velký soubor vzájemně srovnatelných dat o tradiční lidové kultuře pro celé území nebo podstatné části českých zemí. De facto (způsobem sestavení a zájmem o určité oblasti každodenního života) se nejedná o nic jiného než odpovědi na dobové ankety odpovídající těm národopisným, pouze pořízené z jiných důvodů. V největší stručnosti lze využívané prameny rozdělit do tří skupin: na písemnosti vzniklé pro účely fiskální a správní (zejména pozemkové katastry a soupisy obyvatelstva), na prameny vzešlé z činnosti odborných hospodářských orgánů (např. hospodářské či agrární ankety) či sestavené pro jejich potřebu a na statistiky vzniklé soukromou činností jednotlivců (vlastivědné a topografické práce). Kombinací zmíněných zdrojů a jejich zevrubnou analýzou lze následně dospět k poměrně komplexním údajům o podobě raně novověké a novověké vesnické kultury. Je zřejmé, že příslušné údaje se s ohledem na povahu pramenů soustřeďují zejména do oblasti tzv. hmotné kultury (sídla, architektura, zemědělské hospodaření, rukodělná výroba, transport, odívání), nicméně některé statistické a protostatistické prameny přinášejí i množství informací o tzv. duchovní a sociální struktuře – např. demografická data o podobě rodin (Woitschová – Woitsch 2006), mobilitě venkovského obyvatelstva, formách víry a zbožnosti, ale v některých topografických pracích a dobových anketách i zevrubné zprávy o folkloru či taneční kultuře;

d) na první pohled spíše technickou inovací, která však má na celkové zaměření a možnosti dalšího rozvoje etnokartografie v českých zemích zásadní dopad, je aplikace nejmodernějších počítačových technologií. Využívání tzv. geografických informačních systémů představuje vedle práce s historickými prameny další podstatný rys současného pojetí české etnokartografie (Woitsch – Horálek 2008).

Sběr dat pro etnografický atlas tak probíhá v maximální možné míře elektronicky, u analýzy a kartografického zpracování zcela digitálně (Schippers 1997; Konečný – Voženílek 1999). K prvotnímu shromažďování údajů o jednotlivých tématech v rámci vybrané lokality (lokalit) slouží strukturované databázové formuláře obsahující systém otázek a podotázek. Elektronické formuláře jsou tedy obdobou v minulosti užívaných dotazníků, přičemž k užití fyzicky existujícího (papírového) dotazníku se přistupuje jen ve výjimečných případech (externí

spolupracovníci, terénní výzkum). Formuláře jsou sestaveny tak, aby užívané záznamy ve formě slov, vět a logických proměnných byly automaticky tříditelné, propojitelné a statisticky vyhodnotitelné. Databáze je vždy propojena s GIS softwarem – ArcGIS / ArcMap 9.0., který je užíván v oddělení historické etnologie Etnologického ústavu AV ČR, v. v. i. (Handbook 2000). Samozřejmostí je trvalá odborná kontrola zpracování map z hlediska obsahového (revize – např. provedením terénního výzkumu či archivní sondy – údajů, které se vymykají celkovému vyznění mapy atd.);

e) výběr výzkumných lokalit pro etnografický atlas je volný. V souladu s koncepcí diskutovanou již v 70. letech 20. století jeví se tato možnost (alternativou je rigidní aplikace čtvercové sítě na studované území, kdy je pak z každého čtverce vybrána jedna či více lokalit) jako vhodnější pro práci s historickými prameny, které je nutno často složitě kombinovat. Pokud je to možné, jsou do datové základny začleněny i lokality podchycené dotazníkovými výzkumy Národopisné společnosti; v českých zemích jsou však rozloženy nerovnoměrně. Přiměřené a reprezentativní pokrytí celého území státu proto primárně vychází z členění České republiky na okresy, přičemž v závislosti na velikosti regionu, demografických, komunikačních, sídelních, přírodních a kulturních poměrech se hustota pokrytí výzkumnými lokalitami pohybuje mezi 5–10 obcemi na okres. Tento postup mj. výrazně zjednodušuje heuristickou část výzkumů, neboť stávající struktura muzeí a archivů je organizována na principu okresů; stejným způsobem je evidována i většina dostupných sbírkových a archivních fondů. V případě práce s historickými prameny nicméně panuje jednoznačná shoda v tom, že minimálně do pracovních map je nutno zahrnout úplně všechny lokality zachycené v pramenech – analýza záznamů z tisíců míst na území ČR pak umožňuje precizně sledovat průběh izolinií rozšíření příslušných kulturních prvků, které by jinak mohly uniknout pozornosti. Proběhlé změny státní správy a samosprávy i změny v názvech obcí nebo dokonce jejich zánik (např. v důsledku těžby) jsou v tomto kontextu bezpředmětné, vlastní identifikace lokalit vždy funguje na principu geografických souřadnic (systém WGS).

Case study – základní charakteristika aktuálního zpracování problematiky lidové architektury, sídel a bydlení v rámci etnografického atlasu Čech, Moravy a Slezska

Tradiční formy stavitelství vždy patřily k hlavním předmětům etnografického a úžeji i etnokartografického studia a žádný z existujících etnografických atlasů toto téma nepominul. Tvorba tzv. stavěného prostředí měla totiž na kulturu rurálních societ zásadní dopad (souhrnně Oliver 1997, sv. 1–3). Různé formy

stavitelství byly všeobecně rozšířeny, můžeme mluvit téměř o jejich univerzální povaze. Zároveň však byly ve svých formách – v důsledku rozdílů ekologických, společenských, hospodářských, kulturních a dalších faktorů i působením tradice – podstatně diferencovány. Kartografování jevů spjatých s tradičním stavitelstvím proto zásadním způsobem přispívá k poznání charakteristické diferenciaci tradiční kultury českých zemí a v návaznosti na etnologické atlasy sousedních států i k odhalení společných rysů a rozdílných aspektů tradiční kultury středoevropské.

V rozporu s tím – jak již bylo opakovaně uvedeno – v českých zemích ke komplexnímu a systematickému kartografickému zachycení jevů tradiční architektury (pomineme-li četnými chybami i záměrnými manipulacemi poznamenaný pokus B. Schiera, 1966), sídel a bydlení nedošlo. K dispozici je sice řada dílčích studií staršího data (např. Vařeka 1973; Vařeka – Scheybal 1976; Pražák 1958; Pražák 1965; 1966), dále kvalitní regionální studie (např. Frolec 1974; Langer – Bočková 2011) a přípravný materiál, ze kterého je možné v omezené míře vycházet, avšak metodicky a metodologicky odpovídajícím způsobem bylo zpracováno jen několik témat, navíc často v regionálně omezených měřítcích (Frolec 1973a; 1973b; Vařeka 1975a; 1975b). Studiu tradiční venkovské architektury v českých zemích se v minulosti i současnosti vedle etnografie intenzivně věnovali a věnují specialisté jiných oborů (dějiny umění a architektury, památková péče, sídelní geografie), jejichž cenné poznatky, občas promítnuté i do map, je možné při zpracování atlasu využít. Avšak příslušné práce (Láznička 1956; Pohl 1934–1935; Mencl 1980; Škabrada 1999; Voděra – Škabrada 1986; Bureš – Matuszková 2006; Kuča 2001) vycházejí z metodologicky a epistemologicky odlišných pozic, zejména se nepokoušejí důsledně včlenit lidové stavitelství do specificky chápáného komplexu tradiční lidové kultury.

Z nejdůležitějších využitých pramenů – neboť i v případě studia tradiční architektury je preferována práce s písemnými a dalšími (zejm. ikonografickými) prameny – je třeba připomenout fondy archivů měst a obcí (povolovací řízení staveb, plánová dokumentace), fondy velkostatkové provenience (stavební plány, mapy, raabizační operáty), fondy katastrů (zejména fond Stabílní katastr), sbírky map a plánů apod. Pouze doplňkovou úlohu sehrávají vybrané dotazníky Národopisné společnosti a terénní výzkumy.

Připravovaný svazek Etnografického atlasu Čech, Moravy a Slezska se soustředí na vybrané jevy tradičního stavitelství, které jsou chápány jako nedílná součást lidové kultury střední Evropy. Jde o jevy, které jsou v rámci českých zemí rozšířeny a územně diferencovány natolik (případně se to předpokládá), aby je bylo možné kartograficky zachytit; jsou charakteristické pro dobový stav tradiční kultury a mají tedy širší vypovídací hodnotu, či se jedná o jevy, které

jsou významné v širší evropské perspektivě (zejména četné východozápadní izolinie rozšíření charakteristických prvků tradičního obydlí probíhající přes naše území); konečně je technicky možné je studovat v etnologicko-historické perspektivě (existuje dostatek relevantních pramenů). Tímto přístupem jsou eliminovány oblasti výzkumu, které jsou někdy považovány za inherentní součást národopisných atlasů, avšak v našem případě nemá jejich kartografování smysl ani dostatečnou vypovídací hodnotu. Hlavní pozornost je tedy věnována níže uvedeným a stručně popsáním aspektům lidového stavitelství, sídel a bydlení.

1. Půdorysné (prostorové) charakteristiky tradičního stavitelství (sídel, stavěného prostředí):
  - a) půdorys sídel – přírodní a normové půdorysy vesnic; hromadné a dvorcové vesnice; návesní vesnice, silniční vesnice, ulicové vesnice a jejich kombinace (uliční návesní atd.), jednořadé a dvořadé, řádkový půdorys atd.,
  - b) půdorys usedlosti (dvora) – dvůr s hromadnou (shlukovou zástavbou), jednotný dům, dvojstranný dvůr, hákový dvůr, trojstranný dvůr, trojboký dvůr, čtyřstranný dvůr, čtyřboký dvůr.
2. Stavební materiál a konstrukce:
  - a) rozšíření dřevěných a zděných staveb (roubené, zděné a hrázděné konstrukce, včetně vymezení jádrových oblastí kamenného domu),
  - b) průběh evropské izolinie rozšíření hrázděné konstrukce na území ČR,
  - c) průběh izolinie rozšíření domu s roubeným patrem,
  - d) průběh evropské izolinie rozšíření podlomenice na území ČR,
  - e) rozšíření podstávky na území ČR.
3. Obytné stavby a interiér:
  - a) půdorys obytného domu (počet dílů domu; funkční typologie – chlévní, komorové, špýcharové, smíšené domy; počet traktů),
  - b) orientace domu ke komunikaci (štíťová, boční),
  - c) typologie otopného zařízení, poloha kuchyně a otopného zařízení (jedno a víceohniskové domy, vydělené černé kuchyně, poloha kuchyně v síni),
  - d) vertikální členění domu (patro, polopatro).
4. Technické a hospodářské stavby:
  - a) vodní a větrné mlýny (včetně typologie – horní a spodní voda; beraní a holandské),
  - b) výskyt polygonálních stodol na území ČR.
5. Typologie tradičního obydlí a stavěného prostředí:
  - a) regionální typologie tradičního domu (vymezení 10 základních regionálních typů lidového domu a jejich významných lokálních variant); dle (Vařeka 1979).

Závěr

Prezentovaný příspěvek byl formulován s cílem sumárně představit minulost a současnost etnokartografického výzkumu v českých zemích. Bylo poukázáno především na to, že přes značný význam, který byl a je etnokartografii přikládán v evropských zemích s blízkou vědeckou a intelektuální tradicí a systematizací vědeckých oborů (Německo, Rakousko, skandinávské státy), i přes opakované snahy některých čelných představitelů našeho národopisu/etnografie na našem území k vypracování „klasického“ etnografického atlasu nikdy nedošlo a z řady důvodů (zejména zánik terénu, ve kterém by bylo možno provádět výzkumy) už ani dojít nemůže. Důvody zanedbání či přímo negace etnokartografických výzkumů lze přitom hledat zejména v rovině organizační a ideologické, což vyniká zejména při srovnání situace v Čechách a na Slovensku.

Soudobý český etnokartografický výzkum, který je koncentrován na jediném pracovišti – v oddělení historické etnologie EÚ AV ČR, v. v. i., se proto musí vyrovnávat s celou řadou specifických úkolů a problémů, jež ovlivňují i koncepci a náplň etnografického atlasu. Předně je vždy nutno přihlížet k etnografickým atlasům okolních zemí a snažit se je mapováním jevů tradiční kultury Čech, Moravy a Slezska zasadit do širších kontextů evropských. Základní teoreticko-metodologická východiska etnokartografické práce přitom (zcela záměrně) kopírují desetiletými prověřené modely. Od dnes poněkud anachronické snahy o zmapování „celé“ tradiční kultury se nicméně koncepce atlasu (či spíše volné řady svazků propojených důslednou aplikací etnokartografické metody) odklonila směrem k prostorové dokumentaci a analýze dílčích vybraných kulturních prvků podstatných v širších střeoevropských horizontech. Druhým zásadním rozdílem, který se týká heuristické roviny přípravy atlasů, je rezignace na terénní výzkum a na masové užívání dotazníků při sběru dat ve prospěch práce s písemnými a ikonografickými prameny. Hlavní koncepční a teoreticko-metodologická východiska Etnografického atlasu Čech, Moravy a Slezska lze shrnout následovně: důsledné uplatňování územního a nikoliv etnického principu při sběru a vyhodnocení dat, soustředění se na časovou perspektivu 2. poloviny 18. až počátku 20. století, a to i ve více časových rovinách pro jeden jev, volný výběr lokalit i ve značně vysokých počtech, preference statistických a protostatistických pramenů, důsledná aplikace moderních technologických prostředků – zejména GIS.

Leden 2012

Literatura:

- Atlas der Deutschen Volkskunde*. 1937–1945 – Leipzig: Hirzel.
- Atlas der Deutschen Volkskunde. Neue Folge*. 1958–1985 – Marburg: Elwert.
- Atlas över Svensk Folkkultur: materiell och social kultur*. 1957 – Uddevalla: Bokförlaget Niloé.
- Brouček, Stanislav: 1979 – *Národopisné hnutí na konci 19. století*. Praha: Academia.
- Bureš, Pavel – Matuszková, Jitka: 2006 – *Katalog vesnických sídel v ČR 1–2*. Praha: Národní památkový ústav.
- Cox, Heinrich Leonhard: 1982 – Prolegomena zu einem Studium der germanisch-slawischen Kontaktzonen in Mitteleuropa. Auf Grund der Karten des Atlas der deutschen Volkskunde. In: H. L. Cox – G. Wiegelmann (eds.): *Volkskundliche Kulturraumforschung heute. Beiträge eines internationalen Symposiums in Bonn von 21. bis 24. April 1982*. Münster: Coppenrath: 29–41.
- Etnografický atlas 1*. 1978 – Praha: Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV.
- Etnografický atlas Slovenska*. 1990 – Bratislava: Veda.
- Ebelová, Ivana – Řezníček, Michal – Woitschová, Klára – Woitsch, Jiří: 2007 – *Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska V. Židovské obyvatelstvo v Čechách v letech 1792–1794*. Praha: Etnologický ústav AV ČR. v. v. i.
- Frolec, Václav: 1966 – Kulturní rozhraní v povodí Moravy a Dyje ve světle studia vinařských nástrojů. *Vědecké práce Československého zemědělského muzea*: 191–198.
- Frolec, Václav: 1973a – Formen des Hofes in Mähren und Schlesien. Beitrag zum ethnographischen Atlas der ČSSR. *Ethnologia Slavica* 5: 97–118.
- Frolec, Václav: 1973b – Stavební materiál a střecha lidového domu na Moravě a ve Slezsku ve světle etnokartografického studia. *Slovenský národopis* 21: 627–633.
- Frolec, Václav: 1974 – *Lidová architektura na Moravě a ve Slezsku*. Brno: Blok.
- Frolec, Václav – Vařeka, Josef: 2007 – *Lidová architektura. Encyklopedie*. Praha: Grada.
- Gansohr-Meinel, Heidi: 1993 – „Fragen an das Volk“ *Der Atlas der deutschen Volkskunde 1928–1945. Ein Beitrag zur Geschichte einer Institution*. Würzburg: Königshausen & Neumann.
- Handbook on Geographical information Systems and digital Mapping*. 2000 – New York: United Nations.
- Holubová, Markéta: 2009 – *Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska VI. Okruhy kultů poutních madon jezuitského řádu*. Praha: Etnologický ústav AV ČR. v. v. i.
- Chotek, Karel: 1914–1915 – Program soupisu národopisného. *Národopisný věstník československý* 9: 25–41.
- Jeřábek, Richard – Maur, Eduard – Štika, Jaroslav – Vařeka, Josef: 2004 – *Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska IV. Etnografický a etnický obraz Čech, Moravy a Slezska (1500–1900): národopisné oblasti, kulturní areály, etnické a etnografické skupiny*. Praha: Etnologický ústav AV ČR. v. v. i.
- Kandert, Josef: 2005 – Nad Etnografickým atlasem Čech, Moravy a Slezska. *Ethnologia Europae Centrali* 7: 106–107.
- Konečný, Milan – Voženílek, Vít: 1999 – Vývojové trendy v kartografii. *Geografie* 104: 221–230.
- Kovačevičová, Soňa – Frolec, Václav – Vařeka, Josef: 1975 – *Etnografický atlas ČSSR. Návrh projektu*. Bratislava – Brno – Praha. (rukopis)
- Kramařík, Jaroslav: 1963 – Dva typy starého zemědělského náradí a jejich severní hranice v Pošumaví. *Agrikultúra* 2: 41–54.
- Kramařík, Jaroslav: 1968 – O některých problémech etnokartografického studia a jejich významu pro národopisnou práci v ČSSR. *Český lid* 55: 6–23.

- Kramařík, Jaroslav: 1978 – Problém regionální diferenciacie starších forem české lidové kultury ve světle dosavadních výsledků etnokartografických snah. In: *Etnografický atlas 1*. Praha: Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV: 39–125.
- Kuča, Karel: 2001 – *České, moravské a slezské zvonice*. Praha: Libri.
- Kučerová, Klára – Woitsch, Jiří: 2005 – Soupis židovských rodin v Čechách z roku 1793. Možnosti a limity etnokartografické analýzy. *Český lid* 92: 155–173.
- Langer, Jiří: 2011 – Markéta Holubová: Okruhy kultů poutních madon. *Ethnologia Europae Centralis* 10: 181.
- Langer, Jiří – Bočková, Helena: 2011 – *Obydlí v Karpatech a přilehlých oblastech balkánských. Syntéza mezinárodního výzkumu*. Ostrava: Šmíra print.
- Lázníčka, Zdeněk: 1956 – *Typy venkovského osídlení v Československu*. Brno: ČSAV.
- Lidová kultura. 2007 – *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska* 1–3. Praha: Mladá fronta.
- Martínek, Zdeněk: 2000 – *Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska III. Řemeslná, domácká a manufakturní výroba a obchod v Čechách v letech 1752–1756*. Praha: Etnologický ústav AV ČR.
- Mencl, Václav. 1980 – *Lidová architektura v Československu*. Praha: Academia.
- Mevaldová, Helena – Tauberová, Monika: 2011 – *Drahomíra Stránská. Osobnost evropské etnologie*. Praha: Národní muzeum.
- Oliver, Paul (Ed.): 1997 – *Encyclopedia of Vernacular Architecture of the World* 1–3. Cambridge: Cambridge University Press.
- Österreichischer Volkskundeatlas*. 1959–1981 – Linz.
- Pessler, Wilhelm: 1906 – *Das altsächsische Bauernhaus in seiner geographischen Verbreitung*. Braunschweig.
- Polski atlas etnograficzny*. 1954–2010 – Warszawa – Wrocław – Cieszyn: Polskie towarzystwo Ludoznawcze.
- Pražák, Vilém: 1958 – K problematice základních půdorysných typů lidových staveb v Československu. *Československá etnografie* 6: 219–236, 331–360.
- Pražák, Vilém: 1965 – K problematice vzniku jizby a síně v čs. obydlí a jejich vztahu k staroslovanskému a franskému domu. *Český lid* 52: 267–275.
- Pražák, Vilém: 1966 – Vývojové epochy a stupně topenišť v českém a slovenském lidovém obydlí. *Český lid* 53: 321–348.
- Pohl, Josef: 1934–1935 – Typy vesnických sídel v Čechách. *Národopisný věstník československý* 27–28: 5–55.
- Scheuffler, Vladimír: 1991a – *Etnografický atlas 2*. Praha: Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV.
- Scheuffler, Vladimír: 1991b – Několik poznámek k národopisným atlasům. *Český lid* 78: 129–130.
- Schier, Bruno: 1966 – *Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa*. Göttingen: Otto Schwartz & Co.
- Schippers, Thomas: 1997 – Ethnocartography and multi-media technologies. In: *Evropský kulturní prostor – jednota v rozmanitosti. Sborník z 10. mezinárodního etnokartografického sympozia v Třešti*. Praha: Etnologický ústav AV ČR: 55–57.
- Simon, Michael: 2003 – „Volksmedizin“ im frühen 20. Jahrhundert. Zum Quellenwert des Atlas der Deutschen Volkskunde. *Volkskunde in Rheinland-Pfalz* 18/1: 141–154.
- Simon, Michael: 2005 – Der Atlas der Deutschen Volkskunde – Kapitel oder Kapital des Faches? In: Christoph Schmitt (Hrsg.): *Volkskundliche Grossprojekte Ihre geschichte und Zukunft*. Münster: Waxmann Verlag: 51–62.

- Stránská, Drahomíra: 1956 – Historicko-etnografický atlas Československa. *Národopisný věstník československý* 33: 300–321.
- Šenfeldová, Helena: 2010 – *Dopisovatelé České národopisné společnosti. Soupis příspěvků*. Praha: Česká národopisná společnost.
- Škabrada, Jiří: 1999 – *Lidové stavby. Architektura českého venkova*. Praha: Argo.
- Vařeka, Josef: 1973 – K otázce vývoje a geografického rozšíření kamenného domu v Čechách. *Český lid* 60: 86–94.
- Vařeka, Josef: 1975a – Rozšíření a četnost větrných mlýnů v Československu (na podkladě etnokartografického studia). In: *Sborník materiálů o větrných mlýnech*. Brno: 7–28.
- Vařeka, Josef: 1975b – Výsledky etnokartografického studia větrných mlýnů v ČSSR. *Český lid* 62: 1–8.
- Vařeka, Josef: 1978 – Etnografický atlas – jeho úkoly a cíle. In: *Etnografický atlas 1*. Praha: Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV: 13–38.
- Vařeka, Josef: 1979 – Typy a oblasti lidového domu v českých zemích. *Český lid* 66: 149–155.
- Vařeka, Josef: 1991 – Etnokartografické studium v českých zemích a otázka realizace národopisného atlasu. *Český lid* 78: 123–125.
- Vařeka, Josef: 1996 – Etnokartografická východiska k začlenění české lidové kultury do středoevropského prostoru. *Český lid* 83: 265–274.
- Vařeka, Josef: 2007 – Recenze jedné recenze. *Ethnologia Europae Centralis* 8: 135–137.
- Vařeka, Josef – Scheybal, Josef Václav: 1976 – Hrázděný dům v Čechách a jeho vztah k oblastem patrové lidové architektury. *Český lid* 63: 4–22.
- Voděra, Svatopluk – Škabrada, Jiří: 1986 – *Jihočeská lidová architektura*. České Budějovice: Jihočeské nakladatelství.
- Woitsch, Jiří – Horálek, Adam: 2008 – 5. díl Etnografického atlasu Čech, Moravy a Slezska vznikl za použití ArcGIS. *Arcrevue* 17: 18–20.
- Woitschová, Klára – Woitsch, Jiří: 2006 – Geografická mobilita židovského obyvatelstva v Čechách ve světle Soupisu židovských rodin z roku 1793. *Historická demografie* 30: 31–66.
- Zender, Matthias: 1980 – *Forschungen zum ethnologischen Atlas Europas und seiner Nachbarländer. Bd. I: Die Termine der Jahresfeuer in Europa*. Göttingen: Schwanz.
-

Contact: PhDr. Jiří Woitsch, Ph.D., Etnologický ústav AV ČR, v. v. i.,
Na Florenci 3, 110 00 Praha 1, Czech Republic, e-mail: jiri.woitsch@post.cz.